

FÜZI LÁSZLÓ

Németh László és a tizenkilencedik század

VÁZLAT

I.

Az európai irodalom története című munkájában Babits Mihály a világirodalmat az „emberiség tudatra ébredéseként” értelmezte, ám e könyvben nemcsak a „tudatra ébredés” megvalósulásait, az „egészen nagyok” munkásságát mutatta be, hanem azt a folyamatot is, melynek során az egységes európai kultúra és irodalom elvesztette egységének és egyetemességének érzését. A tizenkilencedik század végére–huszadik század elejére létrejött helyzetet így írta le: Az író „eszménye nem az irodalom volt, hanem az »élet«... Nem volt többé felülről néző szemlélője a világnak, hanem leszállt az életbe, a harcba. Nem akart többé normákat adni a valóságnak. Ellenkezőleg, a valóság lett művészetének egyetlen mértéke s normája. Ez a művészet egyre testibbé vált, földszagúbbá és véresebbé. A tudatlanság csak előny itt, s az intelligencia tehertétel.

Azelőtt az író a magas szellemiség embere volt. Most mindinkább a nyers tények hódolója, a vak erő dicsőítője, a vér és ösztönök szerelmese. Értékét s létjogát csak az élet szolgálatában tudja elképzelni. De az aktuális szolgálatban nagyon kevéssé bizonyul hasznosnak. Hajdan szellemi hatalom volt; ma gyöngye harcos és megvetett fegyver. Művészetét maga kicsinyítette le az élet előtt, és sok helyütt már eszközülni adta magát azoknak az irányoknak, melyek leginkább ellenkeznek lényegével, és a szellemi élet egész lehetőségét veszélyeztetik."

A folyamat elemeit Babits a tizenkilencedik századból eredezteti: a tizenkilencedik század által megszült kollektív jelszavak, amelyek nemzetre, pártra, osztályra hivatkoztak, lassú munkával bomlasztották szét az „emberi egyének közösségét”, s tették részérdekek szolgáltójává. Bármelyik, a harmincas évek elején írt Németh László-esszéjét vagy tanulmányt is üjtjük fel, hasonló gondolatmenettel találkozunk, ekkori írásaink szinte visszatérő refrénje a tizenkilencedik század tagadása. Ez a század – Németh gondolatmenete szerint – a racionalista századok örököséiként a hasznosságot hangsúlyozta. Az enciklopédistáknál a szellem alapösztöne és az ismeretek öröme még egyensúlyban állt egymással, míg a tizenkilencedik században ez az egyensúly „meghibbant”: „A »szakzszerűség«, mint minden szellemi tevékenység eszménye és törvénye: e század sikereinek és zavarának a titka. A szakember az ismeretek remetéje. Kámszával és szöges övvel űzi ki magából a szellem ördögét, hogy annál alázatosabban közelíthesse meg a tényeket. Ő nem egy közös műveltség nyelvén szól a tényekhez, hanem minden tényhez a maga külön nyelvén.” A végeredmény ismert – ha máshonnan nem, hát Babits szavaiból: eltűnt a szellem valódi kohéziója, az ember számára kínált világnézetek rátelepszene az emberre, a társadalomba való behelyezkedés a valódi döntéstől is megfosztja az embert. „A mai ember a megértés bénája. Olyanok vagyunk, mint a villanytábla, amelynek a váltakozva kigyúló körtéi hol ennek, hol annak a cégnek a reklámjában lesznek engedelmes fényforrás. Minden lehetőség ott szunnyad bennünk, csak a választás kényszere hiányzik. Nincs világnézetünk, csak világnézeteink” – mondta Németh 1930-ban, amikor a század nagy világnézet-csatái, amelyben az emberek valóban apró pontoknak számítottak csak, ha egyáltalán számítottak valaminek, még csak a kezdetüknél tartottak, mert hiszen a fasizmus és a bolsevizmus még csak az első lépéseket tette meg Európa leigázására. S ha kitérő is, azért hadd kérdezzük meg: nem az itt kezdetét vevő leépülésnek a terméke az a *mostani* eszközművelő, aki váltig hangoztatja, hogy Csurka István a legnagyobb magyar drámaíró, de a kérdésre, hogy mondjon egy másikat is, már nem tud felelni...

Babits a tizenkilencedik századot az egységes európai kultúra szétesése okozójának tartotta; Németh a szellem valódi kohéziójának elvetőjét látta benne. A *látélet* szintjén számos rokon vonás akad világgépünkben, ez mind a kultúra, a szellem huszadik század eleji állapotával kapcsolatos – hol vagyunk azóta már azoktól az állapotoktól –, a lehetőség számbavétele terén azonban már különbözőségeket is találunk. Tulajdonképpen Babits és Németh is a korról áll szemben: ám Babits az elvonulásról, a tragikus harcra, a hőroszi irodalomról beszélt; az *ezüstkor*ról, s egy olyan klasszicizmusnak az ígéretéről, amely (ahogy Lackó Miklós írja) „az »aranykorból« – Babits századából és ifjúságából – átszármazott, a barbárságba hanyatló világban itt-ott még föllelhető, számára kéteessé vált értékek gyűjtögetéséből és zsongorgató őrzéséből áll” –; Németh viszont rendszert épített a „szellem valódi kohéziójára”: a látéletet követően a század új erőit kívánta a szellem fennhatósága alá vonni, s magának a század szellemi egyének kívánt új irányt szabni.

A szellemellenes „hangulat” irodalomba való betörését ő is érezte. „Az írónak, halljuk – írta *Az irodalom önkormányzata* című írásában –, csatlakoznia kell a szembenálló világnézetek valamelyikéhez. Amikor egy eszme népeket, családokat szel ketté, a szellem embere, aki világlátésében eszmékkel társalgott, nem menekülhet fölfelé, a »tisztá művészet« felhőibe. Ha ő nem akarja megmondani, hogy jobbra vagy balra, hát kicsoda? Az író a tömegek tanítója, mit ér az olyan írói munkásság, amely milliók legunszolóbb ügyét hagyja érintetlenül?”. Az újabb irodalomban ő is a jobbak, az élő irodalomtörténet választását tartotta helyesnek, azokat, akik a „művészet belső területei felé törnek, művészetüknek nincs pontszáma, szikrázó jégrácsokkal zár el magától minden olcsó aktualitást.” Kimondja: „A művészi igazság nemcsak másféle, de határtalanul bonyolultabb is, mint a politikai.” Ugyanakkor egy, a politikaitól tisztább és szélesebb körű társadalmi felelősségérzetet regisztrál az újabb irodalomban: „A modern irodalom a mai társadalom problémáiban nem ismer azokra az igazán aktuális problémákra, amelyekben ő rágódik, ezért veszi be magát a »tisztá művészetbe«, ott iparkodik tisztázni egy szellemi rendszert, amely ki tudja, mikor és hol talál rést a tömegek felé.”

Feltételezhetően ez az utóbbi mondat a *kulcsmondat* Babits Mihály és Németh László gondolkodói pozícióinak különbözőségében. Babits az egyedüli szellemiséghez ragaszkodik a szellem szétszakadozottságával, sorhoz tapadásával s az eltömegesedéssel szemben, Németh új szellemi rendszert keres, amely megtalálja – megtalálhatja – a kapcsolatot a tömegekkel. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy *Az irodalom önkormányzata* című írás az *Új nemzedék, 1931* című tanulmány sorozat része – még akkor is, ha az életműsorozat megfelelő kötetéből annak idején kimaradt ez az írás; azé a tanulmány sorozaté, amelyik kapcsán Babits Mihály és Németh László gondolati és személyes szakítása véglegessé vált. De kulcsmondat a fentebb idézett Németh László pályáján is: először itt fogalmazta meg egy egységes szellemi rendszer kialakításának szükségességét, s a rákövetkező esztendőkből már készen is álltak a rendszer főbb elemei. *Új tudomány, új művészet, új politika* – így írta le Németh az 1931–32–33-ban keletkezett írásokban a kulcsfontosságú kifejezéseket. Az új tudomány a tizenkilencedik század végének pozitívista tudományfelfogását, az új művészet az előző század kiüresedett ábrázolásmódját, az új politika pedig a tizenkilencedik században megfogant politikai irányok (köztük a marxi alapokon álló szocializmus) radikális kritikáját adja. Láthatjuk, a rendszer valamennyi eleme az előző századdal való szembe fordulást hordozza magában. Mélyen a tizenkilencedik században – még ha annak más vidékén is – fakad azonban az egész rendszer mozgatója. Németh ugyanis az új tudományt, az új művészetet és az új politikát is az élet megélési lehetőségeinek rendelte alá: lázadását – ahogyan *A minőség forradalma* című írásában is mondja – a munka és a szenvedély kettéválása váltotta ki. A munkamegosztás a maga végzetes következményeivel a tizenkilencedik század eredménye, de az a valamikori harmóniát önmaga számára visszaigénylő ember is. Németh László gondolkodásában egyfelől jelen van a tizenkilencedik század tagadása, de ott munkál benne a múlt században a világot még a maga teljességében átélő ember ösztöne is. Végső soron ez magyarázza, hogy gondolkodása az e századi kategóriákba nem gyömöszölhető be. Lázadása az új század életformaválásából eredeztethető, s az élet tisztelete, az élet megélésének minősége fontosabb számára minden gondolati konstrukciónál és magánál a múlté is.

A huszadik századi szellemiségnek kívánt új irányt szabni Németh László – s láttuk, e törekvés mélyén nagyon erősen ott élt a tizenkilencedik század élettisztelete. A tolsztoji indíttatás végig – bár talán helytállóbb itt azt mondani, pályája kezdetétől –

ott munkált benne: „A vallásban Dosztojevszkij és ő – mármint Tolsztoj – teszik oda az ékezetet, ahova tenni kell: nem a hitre, hanem a vallásos érzésre. Nem azt kérdi, hiszed-e, hogy Jézus kiszállt a csónakból és lebegett a Genezáret taván, hanem: az élet-e az utolsó bírág, vagy felelős vagy az életem túl is valakinek. A vallás neki nem az értelem halálugrása, hanem egy élet fölötti szellemi tendencia elismerése” – írta egy szinte pályakezdő írásban Tolsztojról, s ezt a tizenkilencedik századi indítást akkor is megőrizte, amikor a huszadik századi szellemi élet kérdéseit elemezte. Mi több, ahogy az új század szellemi jelenségeit igyekezett egybefogni, abban is látunk tizenkilencedik századi vonást. Gondoljunk csak irodalom és politika összekapcsolására, az író politikai szerepvállalására, a nemzettanítói szerepre, vagy arra az irodalom-felfogásra, amely az irodalmat nemzetrepresentációs feladattal ruházta fel. Amikor pedig az általa kiküzdött szellemi konstrukció – amelyért magatartásával felelt – belekerült a történelem viharába, ezek a tizenkilencedik századi vonások fel is erősödnek. Domokos Mátyás szolt arról, hogy „írói pályájának termő színtereit többnyire egész életén végighúzó exodusok során találta meg; hol Sátorkőn, hol a kecskeméti homokon, Kisnyíren, hol a debreceni Bocskay-kertben, majd a második világháború utáni években Hódmezővásárhelyen”, majd pedig Sajkódon. Imre László arra hívja fel a figyelmet, hogy „egymást felváltó, egymást kiegészítő kultúrpszimizmusa és tudományhite ugyancsak XIX. századi gyökerű.” Ugyancsak Imre Lászlóé az a megfigyelés, hogy „XIX. századi tárgyú írásainak túlnyomó többsége 1936 és 1944 között keletkezett, egy egyre súlyosabb helyzetbe sodródó, viszonylag elmaradott országban a múlt század eszmevilága és irodalomfejlődési kérdései válnak aktuálisá”.

1945 után még inkább felerősödnek Németh László gondolkodásában a tizenkilencedik századi példaadókhoz történő vonzódások. Pályájának „tolsztoji” fordulata kötődik ezekhez az esztendőkhöz: egyre inkább az etikai vizsgálódás és a civilizációs szemléletmód lesz a jellemzője írásainak. Láttuk, a harmincas évek elején a század új szellemiségének kívánt irányt szabni, most azok válnak példaadókká, akik – mint például Gandhi vagy Schweitzer – „szembeúsztak” századukkal... Ekkor már erősen különbözik szellemi pozíciója attól, amelyet a harmincas években – akár Babits Mihállyal vitatkozva is – elfoglalt. Erre utalt egy Fenyő Miksához írott levelében Kerényi Károly. 1968-ban, kézhez kapva Németh *Kiadatlan tanulmányai* két kötetét, nem tudta megállni – kommentálja a levelet Lackó Miklós –, hogy ne utaljon arra: mily üdülés volt számára a kötetekből sugárzó »fiatalabbkori fiatalos hang«, nem úgy, mint a mostani (1968-as), amikor a „még mindig kedves, öreg hang is kénytelen vigyázni magára... Éppen mert Laci olyan nagy író, tanúsítja akaratlanul is nemzete életvonalának kigyózását a mélyen át.”

II.

Amennyire ambivalens a gondolkodó Németh László viszonya a tizenkilencedik századhoz, legalább annyira ambivalens a kritikus-teoretikusé és a szépíróé is. Említetjük már, hogy a harmincas évek elején munkálta ki az *új politika, új tudomány, új művészet* címszavakkal jellemezhető szellemi koncepcióját, ebben természetesen foglalkozott a tizenkilencedik és a huszadik századi irodalmisággal is – annál is inkább, mert a művészet kérdéseit legtöbbször az irodaloméival azonosította (az irodalmon belül pedig a regényt emelte ki, s ruházta fel nemzet-representációs szereppel).

A harmincas évek elején Németh a kortárs európai irodalmat tanulmányozta – s ebből szűrte le azokat a tapasztalatokat, amelyeket aztán teoretikus jellegű írásaiban

összegzett. A *Napkeletbe* írott *Kritikai Napló* című sorozatát önmagában még senki sem elemezte – igaz, teljes és pontos kiadása is várat még magára. Mostani gondolatmenetünk is csak a sorozat pármondatos említését engedni meg. Németh szemlélésében három irodalmi irányra figyelt fel. A tizenkilencedik századi korábrázoló hagyományt folytató munkáktól elhatárolta magát. Az ábrázolás azt jelenti – írta –, hogy az írók „éreztetni akarják a különbséget, amely a sub speciae aeternitatis élet, s a szemük előtt lévő élet között keletkezett. Ebben a korábrázolásban mindig van valami hamis: az ember nem láthatja történelemnek a jelent...” A másik irány az ún. nagy szörnyetegeké – pl. Joyce, Proust tartozik ide –, akik „ironikusan” felbontják a formákat. Németh – sajátos küldetésadata alapján – az iróniát nem tudta elfogadni, így szinte predestinálva volt arra, hogy az újklasszicista mintát fogadja el. „...a mély, zseniális, eredeti művek csömörével a szánkban egyre jobban vágyunk a tökéletesség után. A mai író legnagyobb problémája: a kor szellemi zűrzavarából örökkévaló formákba menteni a lényegest” – idézi Lackó Miklós Némethet, majd így kommentálja az idézeteket: „Mi hát a megoldás, van-e egyáltalán megoldás? Némethben földereng, hogy két válasz lehetséges. Az egyik az a válasz, amit egy hosszú életszakaszában Valéry adott a modern művészi lehetőségek problémáira: az elhallgatás. A másik: a modern viszonyok között is fenntartott, tehát utópisztikus hit egy »igazi«, azt mondhatjuk, morális úton elérhető klasszicizmus lehetőségében”. Ismeretes, Németh azt a második utat választotta – így jutott el a remekmű-esztétikához, magának a műnek a középpontba állításához: „Remek az a mű, amely írója nélkül is megél” – mondta, s felismerte a mű struktúráinak, belső mozgástörvényeinek a fontosságát is: „A műalkotás a belső terv, amely a mű minden elemét egy elképzelt középpont felé irányítja. A műalkotás belülről determinált, minden eleme egy közös góc világításában áll.” Ennek a felfogásnak a jegyében íródott – nem utolsósorban az újraértelmezett görög hagyomány felújításával – a *Gyász* című regénye, amely szinte csak az életérzés kivetítése révén érintkezik írója belső világával, s valóban önálló, teremtett világgal – méghozzá gazdagon strukturált világgal – bír.

Az ellentmondás azonban nyilvánvaló: az egyik oldalon Németh vallomások alkata, amely az életnek, az üdvösségügynek rendeli alá az irodalmat, a művet – a másikon a már idézett kijelentés: „Remek az a mű, amely írója nélkül is megél.” Bizonytal elképzelhető az ellentmondás feloldása: olyan írónál, akinek ideje, lehetősége, hajlama van legbelsőbb kérdéseit önmagától való eltávolítására. Németh azonban nem akarta eltávolítani a művé szublimálni élete – s kora – problémáit, hanem azonnali megoldást keresett azokra.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a *Gyász* előtt már megíródott az *Emberi színjáték*, amely nagyobb jelentőséggel bírt Németh hajlamainak, gondolatainak bemutatásában, mint amennyi az esztétikai hozadéka volt. Az *Emberi színjátékkal* és a *Gyász* című művel aztán ki is bontakozott a Németh László-i regény sajátos kettőssége, a *körkép* és a *monódia*. Mindkettő egy lélek rajzát adja: fontos kiemelni, hogy *egyetlen* lélekét: Németh ezzel leszűkíti vizsgálódása tárgyát, talán ez a legfontosabb különbség, amely a tizenkilencedik századi regénytől elválasztja. A különbség a *körkép* és a *monódia* között az, hogy míg az egyik a hős társadalmi környezetét is bemutatja, s szemlélődését is ábrázolja, addig a másik állapotrajzot ad, s a világot is a hős világán szemlélhetjük. Az újkori módszert, az analízist – amely a tizenkilencedik századi prózairodalomnak is kedvelt eszköze – a regények sorában végig megőrzi Németh. Általában előbb van a történés, s ezt követi annak értelmezése. Célja sosem a valóság ábrázolása, ám mindig nagy gondot helyez a valóságselemek műbe emelésére. A regény feladatát az ábrázolással

szemben a lélekteremtésben látja. „Minden műfaj tud valamit, amit a többi nem: létét épp ez igazolja. A regény emberi lelkeket tud teremteni” – mondja. A realizmust a regény feltételének, de nem bilincének tartja. Regényeiben az általa személyesen megismert világ elemeit használja fel – hogy azok a valóság érzését keltsék fel, ám ezekkel szabadon bánik: a lélekteremtésnek rendeli alá. Ez magyarázza a *Mezőföldi novellák* és a regények világa közötti különbözőséget, pedig a novellákban és a regényekben megörökített külső világ ugyanaz. A novellákban az ábrázolás azonban öncél, a regényekben pedig csak eszköz a teremtett lélek társadalmi hátterének megrajzolásához.

A regények belső világában is számos, a tizenkilencedik század által fölmutatott sajátosságot figyelhetünk meg. Többek között azt, hogy – s itt visszautalok arra, amit élet és mű viszonyáról mondtam – ez a regény mindenképpen üdvösségkereső, tehát célja az eszmeiségben, vagy még inkább a művön kívül található. Persze, minden Németh-regény más és más, önmagában is zárt világ. Az *Emberi színjáték* – mint minden későbbi Németh-regény őse – önmagában hordozza a társadalomábrázoló, a lélekteremtő, az üdvösségkereső és a fejlődésregényt is: ez az eklektika később talán csak az *Utolsó kísérlet*ben jelentkezik. Talán nem véletlen, hogy éppen ebben a két regényben jelennek meg a tizenkilencedik századra legerősebben visszautaló momentumok. Cs. Varga István az *Emberi színjáték*ban Tolsztoj- és Dosztojevszkij-inspirációkat mutatott ki, Kulcsár Szabó Ernő pedig az *Utolsó kísérlet* kapcsán írta: a mű regénymodellje „nem a század jellemrendszereket átformáló epikai mintáinak rokona: a magyar verses epika, a *János vitéz*, a *Toldi* hagyományvonaláról közelíti meg a személyiségteremtés egy másik huszadik századi modelljét. A történeti, mítoszi aspektust is hordozó vagy kifejező médiumszerű hősalkotás ama változatát, amelyet talán a Varázsheggyel vagy a Doktor Faustus-szal jelölhetnénk.” A többi Németh-regényben – a társadalomábrázoláshoz talán legközelebb álló *Bűn* kivételével – tisztábban valósul meg a történetelvűségnek és a lélekábrázolásnak az egysége. Mi több: a regények hősei „mítoszi fényt” kapnak, s az „alkati antimónia megőrzése időtlenebb képzetek felé mozdítja el az értelmezést.” (Kulcsár Szabó Ernő)

III.

Aligha követhetnénk el nagyobb hibát, ha az elmondottak alapján a tizenkilencedik századból visszamaradt gondolkodónak vagy regényírónak tartanánk Németh Lászlót. Arról van egyszerűen szó, hogy célkitűzésünknek megfelelően a tizenkilencedik századra visszautaló momentumokra próbáltunk írásunkban utalni. Hasonló megfelelések a huszadik századi írók munkáival való összevetés után is összegyűjthetők. Ám éppen az inspirációk, párhuzamok, megfelelések nagy száma húzza alá, hogy Németh szuverén gondolkodó, aki százada nagy, más írók és gondolkodók által is közvetített kérdéseit saját világán, alkatán „szűrte át”, s azokra így próbált választ adni. Mindig a másság jellemezte: nemcsak egy-egy politikai rendszerhez, berendezkedéshez, hanem a századhoz és a világhoz való viszonyában is: „...ha *ilyen* a valódi, a várható, az egészségesnek mondott élet, ami a század emberének jut, akkor nincs más út, mint vállalni a *mást*, a különönek kikiáltottét, azét, aki »gyászában«, »iszonyában«, »édenkeresésében«, »sántaságában« különbözik a többiektől, ám: mégis benne menekül, védi magát az, ami az emberiből megmenthető.” (Sándor Iván) Feltételezhetően éppen ez a szembenállás segít értelmezni Németh sokáig rejtett tizenkilencedik századhoz való vonzódásának valódi okát is. Németh átélte a huszadik század szétesettségélményét (egész életműve erről szól: „...Mintha ... az egész társadalom azért rohanna így, hogy

minél jobban széteshessen" – értelmezi a maga körül lévő világot Kertész Ágnes, az *Irgalom* hősnője), de a tizenkilencedik századi teljességtudat vonzásában élte át. A *hős-idea-cselekvés* hármasságának áhítata kísértette, az idea azonban nála már nem torkollhatott cselekvésbe: az *utópiák* világába záródott, míg a hősök – láttuk – önmaguk világát, másságát is védeni kényszerültek. Németh feloldhatónak vélte a szétesettségérzetet, ha túlozni akarnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy szinte minden írása újabb kísérlet az ember és a világ közötti harmónia megteremtésére. Ám mivel a harmónia az ő számára sem adatott meg, ezért folytonos pokoljárásra kényszerült. Így valójában pokoljárásában és nem ideáiban lesz rokon Tolsztojjal, s pokoljárásai, kudarcai többet mondanak a mi századunk lényegéről, mint folyamatos édenteremtő kísérletei. Nem az egyes gondolati konstrukciói, esszéi, regényei és drámái hordozzák pályájának főbb tanulságait, hanem az életút egésze. Akinek kedve van hozzá, rá is vonatkoztathatja Török Endre Tolsztojról írott szavait: „Értelmezése, feltéve, ha mint jelenséget akarjuk értelmezni, nem lehet külön csak a művészé és külön csak a tanítóé és prédikátoré, hanem magáé az uté, amelyet megtett...”